

Bölüm Hakkında İlgi Oluşturan Sorular

- Din Felsefesi nedir?
- Din Felsefesinin geleneksel konuları/problemleri nelerdir?
- Analitik din felsefesi geleneği ve kıta din felsefesi geleneği nedir?
- Bu iki gelenek arasındaki farklar nedir?
- Din Felsefesinin diğer felsefe ve ilahiyat disiplinleri ile ilişkisi nasıldır?
- Din Felsefesi ne zaman ortaya çıkmıştır?
- Din Felsefesi eğitimi ülkemizde ve ülkemiz dışında hangi kurumlarda verilmektedir?
- Din Felsefesinde yayın yapan yerli ve yabancı akademik dergilerin öne çıkanları hangileridir?

Giriş

Din felsefesinin ne olduğu sorusu, bu terkihi oluşturan din ve felsefe kavramlarının nasıl anlaşıldığı ile yakından ilişkilidir. Bu kavramların herkes için genel geçer bir şekilde tanımlanmasının zorluğu bir tarafa, hangi dinin veya dini sayılabilecek dünya görüşünün felsefi bir araştırmaya konu olduğu, felsefi bir araştırmanın mahiyeti ve kapsamının ne olduğu gibi hususlar, bu iki kavramın nasıl ilişkilendirildiği ve din felsefesinin mahiyetini ve sınırlarını belirleme konusunda etkilidir (Reçber, 2013). Burada bu tartışmalara girmek yerine, bu disiplinin en genel anlamda din fenomeninin kendisini ve din ile alakalı çeşitli temel kavram ve öğretileri felsefi inceleme ve değerlendirmeye tabi tuttuğunu söylemekle yetineceğiz ve bunun ne anlama geldiğini bu disiplinin incelediği konuları örneklemek suretiyle anlatmaya çalışacağız. Dinin felsefi bir inceleme veya irdelemeye tabi tutulması, dini geleneklerdeki Tanrı, ahiret, vahiy, nübüvvet gibi temaları içerdiği gibi dinin tabiatının ne olduğunu, panteizm, panenteizm gibi klasik teizme alternatif Tanrı anlayışları sunan yaklaşımları, doğa yasaları, bilincin doğası gibi dini önemi haiz konularla ilişkili olabilecek evrene dair çok sayıda hususu kapsamaktadır (Taliaferro, 2023). Din felsefesi, dinlere ve dini dünya görüşlerine dair genel meselelerin yanında, müstakil olarak belirli bir dine ait problemleri konu edinebilir. Mesela bir Tanrı'ya inanmak için rasyonel bir gerekçe ve delilimizin olup olmadığını veya Tanrı hakkında anlamlı bir şekilde konuşmanın imkanını konu edinebileceği gibi Hristiyanlıktaki teslis inancının rasyonel olup olmadığını veya İslam'ın nübüvvet ve vahiy anlayışının doğruluğunun delilinin ne olduğunu sorgulayabilir. Ya da panteistik veya panenteistik, alem ile Tanrı arasında özdeşlik veya zorunlu bir ilişki kuran alternatif dini yaklaşımlarda dua, ahlaki sorumluluk, ahiret gibi kavramların neye tekabül ettiğini inceleyebilir. Din felsefesinin özellikle çağdaş bir disiplin olarak odağı daha ziyade tek ve zati bir Tanrı inancını benimseyen Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam gibi monoteist dini geleneklerin meseleleri ise de özellikle son zamanlarda hem monoteist olmayan Budizm, Hinduizm gibi doğu dinlerinin hem de panteist ve panenteist Tanrı-alemler

¹ Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, seymayazici@aybu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1949-8940.

tasavvurlarının problemleri ve teistik düşünceye alternatif sunup sunamayacakları gibi konular din felsefesi kapsamında tartışılmaya başlanmıştır.²

Yukarıda söylenenlerden hareketle, din felsefesinin her dini ve dini düşünceyi konu edinebileceğini, bu anlamda belirli bir din veya dünya görüşünü ele alan bir disiplin olmadığını söyleyebiliriz. Herhangi bir dini inancı veya herhangi bir dinin çeşitli kavramlarını konu edinen bu disiplinin özelliği, kapsamı altında değerlendirilebilecek her konuyu rasyonel bir inceleme ve sorgulamaya tabi tutmasıdır. Din felsefesi, herhangi bir dine mensup olan bir felsefeci tarafından yapılabileceği gibi ateist veya agnostik olan din felsefecileri de vardır. Yöntem kısmında daha detaylı değineceğimiz üzere, felsefi ilke ve yöntemlere bağlı kalmak koşulu ile her din ve dini düşünce, inanan veya inanmayan kimselerce felsefi incelemeye konu edilebilir (Reçber, 2013; Aydın, 1994; Taliaferro, 2009). Nitekim felsefe tarihinde din felsefesi kapsamında değerlendirilebilecek konular hakkında yazan Fârâbî (ö. 950/ H.339), İbn Sînâ (ö. 1037/ H. 428), Gazâlî (ö. 1111/ H. 505), Thomas Aquinas (1225-1274), Gottfried W. Leibniz (1646-1716) gibi belirli bir dine mensup filozofların yanında, Baruch Spinoza (1632-1677) veya David Hume (1711-1776) gibi en azından klasik teistik inancı benimseyip benimsemedikleri tartışmalı olan filozoflardan ve Bertnard Russell (1872-1970), Jeremy Bentham (1748-1832), Alfred J. Ayer (1910-1989), Jean P. Sartre (1905-1980), Daniel Dennett (1942-), William L. Rowe (1931-2015) gibi agnostik veya ateist din felsefecilerinden bahsetmek mümkündür. Bu bağlamda din felsefesi, dinler tarihi, din sosyolojisi gibi tamamen deskriptif bir alan olmadığı gibi, herhangi bir dinin ilke ve inançlarını esas alan ve onları savunmaya çalışan kelâm disiplininin de ayrılmaktadır.

1. Din Felsefesinin Tarihi

Sosyal bilimler çatısı altındaki disiplinlerin çoğu için net bir başlangıç tarihi belirlemek, kesin sınırlarla belirli tarihsel olaylardan hareketle disiplinin tarihsel gelişimini ortaya koymak oldukça zordur. Hatta bazen böyle bir çaba, makul ve anlamlı olmayabilir. Bir tarihsel başlangıç tayin etme çabasının hayli zor olduğu ve makul olmayan zorlama sonuçlar verebileceği alanlardan biri de din felsefesidir. Din felsefesini en genel anlamda din üzerine felsefi bir şekilde düşünme, din kavramının kendisini ve dinlerin Tanrı, ahiret, dini inanç-iman gibi temel kavramlarını felsefi bir irdelemeye tabi tutulması olarak tasvir ettiğimizi hatırlayalım. Hem çeşitli formları ile dinin hem de felsefe yapma faaliyetinin insanlık tarihinde ne denli geriye götürülebileceği göz önüne alındığında, insanların din ve dini kavramlar üzerine bir tür düşünme ve araştırma-sorgulama faaliyetinin de hayli geriye götürülebileceği bir gerçektir. Bu açıdan bakıldığında, din felsefesine bir başlangıç tarihi belirlemek güçtür (Aydın, 2014).

Bunun ötesinde, antik çağlarda varlığın tabiatı ve kaynağı gibi metafiziksel sorular bağlamında alemin bir ilk nedeninin/yaratıcısının olup olmadığını, insanın bedeninin yok olması ile birlikte yok olup olmadığı yani bir anlamda ölümden sonra bir hayatın imkânı gibi açıkça dini karakterli bazı konular hakkında görüş ve teoriler ileri süren Platon (M.Ö.-348), Aristoteles (M.Ö. 384-322) gibi filozofların din felsefesi yaptıklarını iddia ettiklerini ya da düşündüklerini söylemek de zordur. Antik çağlardan itibaren filozoflar, bugün din felsefesi

² Din felsefesinin alanını ve alana katkı yapan dini geleneklerin sayısını artırmayı hedefleyen bir proje için Bk. <https://www.global-philosophy.org>. Bu proje kapsamında yayına hazırlanan bir çalışma için bk. (Nagasawa - Zarepour, Yakında).

kapsamında ele aldığımız konuları, genel olarak felsefe yapma faaliyetinin bir parçası olarak görmüşlerdir. Benzer şekilde, İslam düşüncesinde Fârâbî, İbn Sînâ gibi filozoflar, ilahîyât-metafizik konulara ait incelemelerini genel olarak varlık hakkında felsefi bir soruşturmanın bir parçası olarak görmüşlerdir. Mesela Fârâbî'nin din kavramını incelediği, dinin kaynağı ve mahiyetini ele aldığı bir eseri *el-Medînetu'l Fâzıla (Erdemli Şehir)* adlı eseri (Fârâbî, 2018), doğrudan din üzerine yapılan bir felsefi incelemenin ilk örneklerinden olsa da o kendisini bir din felsefecisi olarak tanımlamadığı gibi, yaptığı faaliyeti de din felsefesi olarak görmemiştir. Batı'da Orta Çağ'da dini konularda yapılan felsefenin teolojik karakteri baskın olsa da onlar da Tanrı veya din hakkındaki soruşturmayı genel felsefi soruşturmanın bir uzantısı olarak görmüşlerdir (Reçber, 2013). Dolayısıyla, din felsefesinin felsefenin müstakil bir disiplinine dönüşmesi, felsefe ve din fenomenlerine kıyasla hayli yakın bir geçmişe dayanmaktadır denebilir.

Batı'da Aydınlanma çağının başlamasıyla geleneksel pek çok kabulle birlikte dini kabuller de sorgulanmaya başlamış, Tanrı'nın varlığının ve dinle alakalı diğer doğruluk iddialarının vahiyden bağımsız bir şekilde bilinip bilinmeyeceği tartışmaları yapılmıştır. 17. ve 18. yüzyıllarda Tanrı'nın varlığının ve vahyin doğrularının, vahiyden bağımsız bir şekilde yalnızca akılla bilinebileceğini savunan ve “doğal teoloji” olarak adlandırılan felsefi faaliyetin yanında (Chignell - Pereboom, 2020), ilk defa din fenomeninin kendisine odaklanılarak, dinin kaynağı, mahiyeti, insan hayatındaki rolü veya gerekliliği hakkında lehte ve aleyhte çeşitli teoriler üretilmiştir.³ Tüm bu faaliyetler, din felsefesinin müstakil bir alana dönüşmesinde rol oynamıştır ve din felsefesi yapmanın çeşitli formları olarak görülebilir.

17. yüzyılda yaşamış olan ve *Cambridge Platoncuları* olarak anılan bir grup filozofun, özellikle İngiltere'de veya İngilizcede din felsefesinin müstakil bir disiplin olarak ortaya çıkışının ilk öncüleri olduğu düşünülmüştür. Ralph Cudworth (1617-1688) ve Henry More (1614-1687) ve topluluğun diğer üyeleri, din felsefesi tabiri dahil, bugün din felsefesinde yaygın olarak kullanılan teizm, bilinç, materyalizm gibi kavramları kullanmışlar; kozmolojik, ontolojik, teleolojik argümanların İngilizce literatürdeki ilk formlarını ortaya koymuşlar, akıl-iman ilişkisi gibi meseleleri tartışmışlardır. Fakat bu felsefecilerin de ilgili konuları genel felsefelerinden tamamen bağımsız bir din felsefesi olarak gördüklerini söylemek zordur (Taliaferro, 2023). “Din felsefesi” tabirini bugün anladığımız şekliyle, bizatihi dinin felsefi bir incelemeye konu yapılmasını gerektiğini ifade ederek kullanan kişi ise Alman filozof G.W.F. Hegel'dir (1770-1831). Hegel'in din felsefesi terkinin açıkça kullandığı eseri 1821-1831 yılları arasında Berlin Üniversitesinde din felsefesi üzerine aralıklı olarak verdiği derslerin, vefatından sonra 1832 yılında öğrencileri tarafından derlenmiş notlarıdır (Aydoğan, 2016). Dilimize de *Din Felsefesi Dersleri* (Hegel, 2018) şeklinde tercüme edilmiş bu eser, din felsefesi terkinin müstakil bir alanı kastederek kullanıldığı ilk eser olarak kabul edilmektedir (Bayrakdar, 2018; Collins, 1967). 20. yüzyılın ortalarından itibaren ise din felsefi, felsefenin bir alt disiplini olarak belirgin bir şekilde görünür olmaya başlamış ve o zamandan bu yana, hem “Din Felsefesi” adıyla din felsefesinin problemlerini derli toplu bir şekilde ele alan eserler hem de din felsefesinin belirli bir problemini detaylı bir şekilde tartışan müstakil sayısız çalışma yazılmıştır ve yazılmaya devam etmektedir.⁴ Din felsefesi, günümüzde Amerika ve İngiltere'de felsefe bölümlerinde bir alt disiplin/bölüm

³ Örnek bir çalışma için bk. (Clarke - Byrne, 1993).

⁴ Bir kaynakça çalışması için Bk. (Sanders - De Ridder, 2007).

olarak öğretilmektedir. Avrupa’da ise din felsefesi bazı üniversitelerde teoloji bölümünde, bazılarında felsefe bölümünde bir anabilim dalı/bilim dalı olarak lisans eğitimlerinin bir parçasıdır. Bunun yanında, felsefe veya teoloji bölümlerinde din felsefesi alanında lisansüstü eğitim programları bulunmaktadır. Yurtdışında din felsefesi alanında lisansüstü eğitime dair detaylı bilgi, ilgili başlık altında verilecektir.

2. Türkiye’de Din Felsefesi

Din felsefesi tabirinin ülkemizde belirgin bir şekilde kullanımının II. Meşrutiyet (1908) yıllarına kadar uzandığı söylenebilir. Bir hukukçu, yönetici ve fikir adamı olan Mardinizâde Mehmed Arif’in (1852-1920) *Sırât-ı Müstakîm* dergisinde yayınlanan “Hikmet-i Edyân” başlıklı yazısı; son dönem Osmanlı düşünürlerinden olan Memduh Süleyman’ın (1889-1920) *Felsefe Mecmuası*’nda yayınlanan “Felsefe-i Edyân” başlıklı makalesi ve yine son dönem Osmanlı müderris ve fikir adamlarından olan Mehmed Şevketî’nin (1876-1934) “Din Felsefesi’nden” başlıklı *İctihad* dergisinde yayınlanan mektubu bunun ilk örneklerindendir. Şevketî ayrıca, medreseler için hazırladığı ders programına kelâm dersinden ayrı olarak din felsefesi dersi konulmasını da teklif etmiştir (Dalkılıç, 2004).⁵ Medreselerin kapatılmasından sonra kurulan Daru’l-Funûn İlahiyat Fakültesi’nde din felsefesi kürsüsü kurulmuş ve din felsefesi (*Felsefe-i Din*) dersi eğitim programına eklenmiştir. Bu dersi Mehmed Emin’in bir süre okutmasının ardından, ilahiyat fakültesi kapanıncaya kadar Mustafa Şekip Tunç okutmuştur. Onun bu süreçte verdiği ders notları, İlahiyat Fakültesi Talebe Birliği tarafından yayınlanmıştır. İlahiyat Fakültesinin kapatılmasından sonra da din felsefesi üzerine çalışmalarına devam eden Tunç’un yazıları, vefatından sonra *Bir Din Felsefesine Doğru* (1959) başlığı ile yayınlanan kitapta toplanmıştır. Tunç’un ele aldığı konu başlıklarından bazıları şunlardır: din meselesi, dini şuur, ilmi açıklama, dini açıklama, materyalizm, idealizm, iman (Dalkılıç, 2009).

1933’te Daru’l-Funûn İlahiyat Fakültesinin kapatılmasından sonra, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (1949) kuruluncaya kadar, din felsefesi müstakil bir ders olarak okutulmamıştır. Felsefe bölümlerinde ise sistematik felsefe konu başlığı altında kısmen değinilen bir alan olarak kalmıştır. Günümüzde de din felsefesi, felsefe bölümlerinin müfredatında çoğunlukla müstakil bir ders olarak yer almamakta, sistematik felsefe başlığı altında işlenmektedir (Dalkılıç, 2009). Ankara İlahiyat Fakültesi’nin kurulmasından sonra 1973 yılında fakültenin müfredatına din felsefesi dersi eklenmiş, fiilen ise 1976 yılında Mehmet S. Aydın (1943-) tarafından okutulmaya başlanmıştır. Aydın, 11 yıl boyunca bu dersi okutmasının ardından ders notlarını derleyerek *Din Felsefesi* (1987) başlığı ile yayınlamıştır. Aydın’ın bu çalışması, Tunç’un çalışmasından sonra din felsefesi alanında Türkçede yazılan ilk sistematik din felsefesi kitabı olarak kabul edilmektedir. Günümüzde de ülkemizde yaygın bir biçimde kabul görmüş olan Analitik/Anglo-Sakson din felsefesi geleneğinin konu tertibini esas alan bu çalışma, İslam düşünürlerinin de görüşleri eklenerek yazılmıştır. Alanda önemli bir boşluğu dolduran bu kitap, ilahiyat fakültelerinde uzun bir zaman ders kitabı olarak okutulmuştur. 1982 yılından itibaren ilahiyat fakültelerinin müfredatına ders olarak eklenerek Din Felsefesi ve Mantık Anabilim Dalı kurulmuştur. 1992 ve 1998 yıllarında yapılan bazı değişikliklerden sonra Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü bünyesinde Din Felsefesi

⁵ Dalkılıç (2004), makalesinin 65-81 numaralı sayfaları arasında ilgili yazıların içeriğine dair detaylı bilgi vermekte ve bunları tahlil etmektedir.

anabilim dalı olarak yer alan ders, ilahiyat fakültelerinde -farklı uygulamalar olmakla birlikte- genellikle dördüncü sınıfta iki dönemde toplam dört kredi olarak veya tek dönemde üç kredi şeklinde okutulmaktadır. Günümüzde hemen her ilahiyat fakültesinde, din felsefesi alanında üniversitelerin sosyal bilimler enstitüsü bünyesinde yüksek lisans ve doktora programları bulunmaktadır (Dalkılıç, 2004).

3. Din Felsefesinin Yöntemi

Din felsefesi, felsefenin bir alt disiplini olduğu için genel anlamda felsefi incelemenin temel kurallarını ve yöntemini benimsemek durumundadır. Kendi izlediği yöntem ve varsayımlar dahil, herhangi bir düşünce sisteminin bütün doğruluk iddialarını eleştirel bir değerlendirmeye tabi tutması ve bunu yaparken analiz, gerekçelendirme, eleştirel değerlendirme gibi yöntemleri kullanması felsefi bir faaliyetin vazgeçilmez unsurlarıdır. Dolayısıyla din felsefesi dahil felsefenin hangi alt dalı ile meşgul olunursa olunsun, felsefenin temel eleştirel metodundan vazgeçilemeyeceği gibi, mantıksal çelişmezlik, tutarlılık, bütüncüllük gibi temel doğruluk koşullarının da sağlanması elzemdir. Bununla birlikte, günümüzde belirgin olarak en genel anlamda iki tür din felsefesi yapma tarzından bahsedilebilir. Bunlar analitik din felsefesi geleneği ve kıta Avrupası din felsefesi geleneğidir. Tekrar etmek gerekirse, bu iki tarz felsefe yapmanın temel ilke ve kurallarına bağlı kalmakla birlikte, din felsefesi yapma tarzları, vurguladıkları meseleler ve bunları ele alış biçimleri veya yaklaşımları açısından farklılaşmaktadırlar.

Genel olarak analitik felsefe ve analitik din felsefesi, İngiltere ve Amerika gibi Anglo-Amerikan felsefecilerin benimsedikleri yöntem ve felsefe tarzına referansta bulunmaktadır. Kıta (Avrupası) Felsefesi geleneği ise özellikle analitik geleneği takip ederek felsefe yapan filozoflar tarafından, çoğunluğu, -ada ülkeleri hariç- Avrupa ülkelerinde yaşayan filozofların felsefe yapma tarzına referansta bulunmak üzere kullanılan bir tabirdir. Ancak coğrafi bir ayrımı çağrıştıran bu bölümlenme aslında biraz yanıltıcıdır. Zira analitik felsefe geleneğinin kurucu isimlerinden kabul edilen Gottlob Frege (1848-1925), Ludwig Wittgenstein (1889-1951) ve Rudolf Carnap (1891-1970) gibi filozoflar Avrupa kıtasında yaşayan ve burada felsefe yapan isimlerdir. Fakat onların felsefe yapma tarzı, Hegel, Søren Kierkegaard (1813-1855), Martin Heidegger (1889-1976), Friedrich Nietzsche (1844-1900) gibi diğer kıta Avrupası filozoflarından farklıdır. Dolayısıyla, kıta (din) felsefesi tabiri kıta Avrupası'nda yaşayan filozoflar tarafından üretilen felsefe anlamına gelmediği gibi, analitik felsefe İngiltere veya Amerika'da yaşayan filozofların ürettiği felsefe demek değildir (Meister, 2014). Birazdan göreceğimiz üzere, bu iki geleneği ayıran şey, felsefe yapma tarzları ve yaklaşımlarıdır. Şimdi bu iki yaklaşımın en belirgin özelliklerini ve birbirlerinden ne açıdan farklılaştıklarını ele alalım.

4. Analitik Din Felsefesi Geleneği

Adından da anlaşılacağı üzere, analitik felsefe temelde çözümlemeci bir yöntemi benimsemektedir. Felsefi argümanların açık ve net olması, herhangi bir alandaki doğruluk iddiasının felsefi açıdan dil ve mantık çözümlemelerine tabi tutulması bu geleneğin felsefe yapma tarzının ayırt edici özelliğidir. Mesela Frege, Russell, Willard V. Orman Quine (1908-2000), Saul Kripke (1940-2022) gibi filozofların yazıları, beşerî bilimlerden ziyade mantık ve matematik gibi bilim alanlarına yakın görülmektedir. Analitik din felsefesi geleneği de din felsefesi problemlerini ele alırken argümantatif açıklık ve kavramsal çözümlemeyi öne

çıkartır, doğruluk iddialarını ifade eden önermeleri ve bunları oluşturan kavram ve terimleri analiz eder. Analitik din felsefesi geleneğinde, Tanrı'nın varlığının delilleri, kötülük problemi, din dili gibi meseleler ele alınırken, mantıksal ve matematiksel bir formu takip eden ve bu mantıksal argüman formundaki kesinliğe yakın sonuçlar elde etmeyi sağlayan argümanlar oluşturma'nın amaçlandığı söylenebilir. Böylece tüm dini doğruluk iddiaları, mantıksal formdaki argümanlarla gerekçelendirilir veya çürütülür. Analitik din felsefecileri, din felsefesi problemlerini ele alırken, kıta geleneğinin aksine, bütüncül olmaktan ziyade daha parçacı bir yaklaşımla spesifik problemlere odaklanır, bunları oluşturan unsurları tek tek analiz ederek ilgili kavramlar arasındaki mantıksal ilişkileri ortaya çıkarmaya çalışır. Bu şekilde, hangi doğruluk iddiasının neyi gerektirdiği, neyi dışladığı vb. tespit ederek, felsefi sorunları çözümlemeye odaklanır (Meister, 2014; Hasker, 2005; Topaloğlu, 2018).

Analitik din felsefesi geleneğinin önde gelen isimlerinden olan William Hasker (1935-), analitik din felsefesinin odaklandığı konular bakımından üç aşamada ele alınabileceğini belirtmektedir. İlk dönem, (analitik) din felsefesinin felsefenin müstakil bir alt disiplini olarak kabulünü izleyen 1950'li yıllardan takriben 1965 yılına kadar devam eden dönemdir. Bu dönemde analitik din felsefesi geleneğinin odağında din dilinin anlamlı olup olmadığı, mantıksal statüsü gibi dini önermelerin dilsel/mantıksal analize konu edildiği tartışmaları vardır. Alfred Ayer (1910-1989), Carnap, Wittgenstein (ilk dönemi) gibi felsefecilerin dini önermelerin doğru ve yanlış olmak bir tarafa, anlamlı olabileceğini dahi reddeden mantıksal pozitivist yaklaşımları bu dönemde din felsefesi tartışmalarının yoğunlaştığı konu olmuştur. R. M. Hare (1919-2002), Basil Mitchell (1917-2011), I.M. Crombie (1917), John Hick (1922-2012), James F. Ross (1931-2010) ve William Alston (1921-2009), mantıksal pozitivistlerin aksine din dilinin anlamlı olduğuna ve özellikle Tanrı hakkındaki dini önermelerin nasıl anlaşılabilirliğine dair açıklama ve teoriler öne süren din felsefecilerinden yalnızca bazılarıdır. İkinci aşama, 1980'li yılların başlarına kadar devam etmiştir ve bir anlamda “teizmin felsefesi”nin yapıldığı bir dönem olarak görülebilir. Bu dönemde John Mackie (1917-1981), William Rowe gibi ateist filozoflar tarafından kötülük probleminden hareketle Tanrı'nın kudret, ilim ve iyilik gibi özsel niteliklerinin bir arada tutarlı bir şekilde savunulabileceğine itiraz eden ve dolayısıyla teistik bir Tanrı tasavvurunun mantıksal olarak çelişik olduğunu savunan çok sayıda etkili argümanlar öne sürülmüştür. Bu dönem, Alvin Plantinga (1932-), Richard Swinburne (1934-), Eleonore Stump (1947), William Hasker, William Lane Craig (1949-), William Alston, John Hick, Robert Adams (1937-), Brian Leftow (1956-) gibi teist din felsefecilerinin Tanrı'nın varlığına dair argümanları, ilahi sıfatları ve bunların birbiri ile ilişkisini yoğun bir şekilde tartıştığı ve ateistik iddialara cevap verdiği bir dönem olarak düşünülebilir. Üçüncü dönem ise 1980'li yıllarda başlayıp günümüze kadar devam eden aşama olarak görülebilir. Bu dönemde, ikinci dönemde tartışılan mevzular canlı bir şekilde devam etmekle beraber din felsefesinin problem alanının genişlediği, hem teistik dinlerin (özellikle Hristiyanlığın) spesifik problemlerinin tartışıldığı, hem teistik olmayan dini geleneklerin geleneksel din felsefesi problemlerine yaklaşımlarının da tartışmalara dahil edildiği bir dönem olarak görülebilir (Hasker, 2005).

5. Kıta Avrupası Din Felsefesi Geleneği

Özellikle 19. ve 20. yüzyıllarda Fransa ve Almanya'daki bir grup filozofun felsefe yapma tarzını ifade etmek üzere, daha ziyade Anglo-Amerikan felsefeciler tarafından kendi felsefe yapma tarzları ile karşılaştırma yapmak üzere kullanılmaya başlanan bir adlandırmadır. Kurucu figürlerinin başında Hegel'in geldiği söylenebilir. J. Gottlieb Fichte (1762-1814), Friedrich Schelling (1775-1854) gibi Immanuel Kant (1724-1804) sonrası Alman idealistleri, Arthur Schopenhauer (1788-1860), Kierkegaard, Edmund Husserl (1859-1938), Hiedegger, Sartre, Maurice Marleau-Ponty (1908-1961), H. Georg Gadamer (1900-2002), Theodor W. Adorno (1903-1969), Jürgen Habermas (1929-), Michel Foucault (1926-1984) gibi filozoflar ise bu akımın diğer önemli isimleri arasında sayılabilir. Kıta felsefesi hem felsefe yapma tarzı hem de öncelikli olarak ilgilendiği meseleler bakımından analitik gelenekten farklıdır. Mesela analitik geleneğin formel mantığın kurallarına sıkı sıkıya bağlı ve çözümlemeci yöntemi yerine, kıta felsefesinde edebi metinlere daha yakın bir formda düşünme ve yazma tarzının olduğu söylenebilir. Yine analitik geleneğin teorik ve teknik felsefi meselelere olan ilgisinin aksine kıta geleneği politik ve kültürel meselelerle, bir anlamda insan tecrübesinin çeşitli formları ile daha fazla ilgilidir. Kıta geleneği, felsefi meselelerin ve felsefe yapma biçiminin tarihsel kökenleri ve tarih ve kültürle olan ilişkisini, felsefeden bağımsız görmez ve bunları felsefi düşünce üretmenin vazgeçilmez bir parçası olarak görür (Leiter 2006). Kıta din felsefesi geleneği, Tanrı'nın varlığının delilleri, kötülük problemi, dini tecrübe, akıl-iman vb. analitik din felsefesi geleneğindeki standart konulardan oluşan bir ajandayı takip etmez ve kıta geleneğinde analitik gelenekte belirginleştiği şekliyle *din felsefecilerinin* varlığından bahsetmek zordur. Din kavramı söz konusu olduğunda, kıta din felsefesi geleneği, dini doğruluk iddialarını mantıksal olarak analiz etmek ya da bu iddiaların doğru olup olmadıkları sorusuna odaklanmak yerine dinin ve Tanrı, ahiret, ölüm gibi dini kavramların insan tecrübesindeki karşılığına odaklanır, bu kavramların insan tecrübesinde ve yaşadığı dünyayı anlamlandırmasında oynadığı rol ile ilgilenecek fenomenolojik bir yöntemi benimser. Böyle bir din felsefesi yapma tarzında tarih, kültür, edebiyat ve bunların dinle olan ilişkisi önemli bir yer tutar (Westphal, 2005; Goodchild, 2002).⁶

Sonuç olarak, analitik gelenek spesifik analizlerle ve dini inançların gerekçelendirilmesine verdiği önemle, kıta geleneği ise geniş sentezlerle ve din fenomeninin insan hayatındaki varoluşsal boyutunu vurgulaması ile öne çıkmaktadır. Analitik felsefenin kılı kırk yaran çözümlemeci metoduna kıyasla kıta geleneği edebi metin formuna daha yakındır. Analitik gelenek kıta geleneğini açık ve anlaşılır olmamakla ve felsefeden ziyade edebiyat yapmakla itham ederken, kıta geleneği analitik geleneğin tarih ve kültürden uzak, insan tecrübesini görmezden gelen kuru mantıksal çözümlemelerle insanların karşılaştığı dini-felsefi problemlere çözüm sağlamak bir tarafa, problemlerin özünü takdir etmekten bile uzak olduğunu iddia etmektedir (Meister, 2014).

Ancak şüphesiz her iki geleneğin de birbirinden öğreneceği şeyler vardır ve iki metodun birbirinden faydalanması dini meselelere bakışımızı ve anlayışımızı derinleştirmede faydalı sonuçlara yol açacaktır. Analitik metodun açıklık ve anlaşılabilirliği, düşünce örgüsünün takip edilebilmesi dini önermelerin doğruluk iddiasını temellendirmek bakımından vazgeçilmezdir ki bu doğruluk iddiası inanların dinle kurduğu ilişkide önemli bir role

⁶ Kıta din felsefesi geleneği kendi içinde de alt dallara ayrılmaktadır. Mesela fenomenolojik veya varoluşçu felsefi-teolojik yöntem, kıta din felsefesi yapma tarzında kullanılan yöntemlerden yalnızca ikisidir (Tokat, 2013).

sahiptir. Bununla birlikte, dinin insanın varoluşsal tecrübesindeki anlamı ve insanın tarihsel tecrübesindeki rolü, bu rolün kültür ve tarih ile olan ilişkisi gibi hususlar, dini inancın yalnızca bir mantıksal doğruluk meselesi olmadığını, bundan çok daha fazlasını gerektirdiğini hatırlatması bakımından önemlidir (Meister, 2014; Hasker, 2005). Son dönemlerde, analitik din felsefesi geleneğinde kıta din felsefesine olan ilginin arttığı söylenebilir. Mesela Kierkegaard'ın dini inanç ve etik gibi konularda analitik gelenekte son dönemlerde çokça çalışıldığı söylenebilir. Ya da geleneksel analitik din felsefesi problemlerini, Hegel, Heidegger gibi filozofların yaklaşımıyla cevaplamaya çalışan analitik felsefecilerin sayısının arttığını söylemek mümkündür.⁷

6. Din Felsefesinin Araştırma Konuları ve Diğer Felsefi ve Dini Disiplinlerle İlişkisi

Din felsefesinin temel problemleri, felsefenin metafizik, ontoloji, epistemoloji, ahlak, dil felsefesi vb. birçok problem alanı ile kesişmektedir. Hatta din felsefesinin klasik problemlerinin birçoğu, yukarıda sayılan alanlardan birden fazlası ile ilişkilidir. Bu sebeple, din felsefesi problemlerini en çok alakalı oldukları alanların şemsiyesi altında sınıflandırabilirsek de bu problemler arasında ilgili oldukları alanlar bakımından kesin ayrımlar yapmak mümkün değildir. Benzer şekilde, din felsefesi, genel felsefenin bir alt dalı olduğu için onu felsefenin diğer alt disiplinlerinden de kesin bir şekilde ayırmak makul görünmemektedir. Genel epistemolojinin veya metafiziğin konusu olan pek çok problem, dinle ilişkili oldukları ölçüde din felsefesinin konusu olurlar. Mesela zamanın doğası, özgür irade, kişisel özdeşlik gibi konularda ortaya çıkan yeni teori ve kanıtlar, din felsefesinde Tanrı'nın zamanla ilişkisi, Tanrı'nın bilgisi ve insan özgürlüğünün bir arada olup olamayacağı, ölümden sonraki hayatın mahiyeti gibi konuların tartışılmasına etki etmekte, benzer şekilde epistemolojide meydana gelen gelişmeler dini epistemoloji tartışmalarına yansımaktadır (Reçber, 2013). Aşağıda, din felsefesi problemlerini ilişkili oldukları diğer felsefi disiplinlerle birlikte 3 temel başlık altında ele alacağız. Daha sonra, din felsefesinin diğer ilahiyat disiplinleri ile olan ilişkisine değineceğiz.

7. Din Felsefesinin Problem Alanları ve Diğer Felsefe Disiplinleri ile İlişkisi

7.1. Din Felsefesi ve Metafizik

Felsefenin bir alt disiplini olan metafizik, Antik Çağ ve Orta Çağ'da genellikle varlık bilimi yani varlığın en temel özelliklerini inceleyen bilim olarak tanımlanmış, bir bakıma ontoloji ile eşdeğer görülmüştür. Ancak çağdaş felsefede, zamanın tabiatı, özgür irade, determinizm, modalite gibi konular da metafiziğin kapsam alanında görülmektedir. Zamanın tabiatı, varlığın kaynağının ve bu kaynağın mahiyetinin ne olduğu, alemin bir mantıksal veya zamansal bir başlangıcının olup olmadığı gibi varlığın mahiyetine dair ontolojik pek çok konu din felsefesinin bazı meseleleriyle doğrudan ilişkilidir. Varlığın bir kaynağı var mıdır sorusu din felsefesinde bir Tanrı'nın olup olmadığı, varsa böyle bir varlığın mahiyet ve sıfatlarının neler olması gerektiği sorularına karşılık gelmektedir. Tanrı'nın ilim, irade, kudret, ezelilik, birlik vb. sıfatlarına dair tartışmaların bir kısmı cevher-araz ve tümeller-tikeller hakkında yapılan metafiziksel tartışmalarla alakalıdır. Yine deizm, panteizm ve panenteizm gibi din felsefesinin doğrudan konusu olan Tanrı tasavvurları; kötülük problemi, ölümden sonraki hayatın mahiyeti gibi tartışmalar da metafizik alana ait

⁷ Bir örnek olarak bk. Trakakis, 2008.

tartışmaları öngörmektedir. Mesela kötülük problemi, kötülüğün tabiatının ne olduğu sorusunu içermesi, ölümden sonraki hayatın mahiyetine dair sorular bilincin/ruhun maddi mi yoksa gayri maddi bir tabiatının mı olduğu ve kişisel özdeşliğin temel kriter ve koşullarına dair pek çok metafizik problem konusunda da bir açıklamayı gerektirmesi bakımından geleneksel ontolojik problemlerle yakından ilişkilidir (Reçber, 2013). Tanrı-alemler ilişkisinin imkanı ve tabiatı bağlamında tartışılan vahiy ve mucizenin imkanı ve tabiatına dair tartışmalar, Tanrı'nın insanın ne yapacağı dahil alemde olan biten her şeyi gerçekleşmeden evvel bilmesini ifade eden önbilgisi ve bu bilginin insanın özgürlüğü ve ahlaki sorumluluğuna yer bırakıp bırakmadığı gibi konular da din felsefesinin metafizik ile doğrudan alakalı konuları arasında sayılabilir (Aydın, 1994).

7.2. Din Felsefesi ve Epistemoloji

Din felsefesinin bu başlık altında ele alınabilecek en temel problemleri, dini inancın tabiatı ve gerekçelendirilmesi, imanın mahiyetinin ne olduğu, iman-delil-akıl arasında bir ilişki olması gerekip gerekmediği ve varsa bu ilişkinin nasıl kurulacağına dair sorulardır. Bu bağlamda önermesel ve önermesel olmayan iman anlayışları, iman-bilgi ilişkisi ile alakalı sorulara cevaplar üreten fideizm, delilcilik, temelselcilik gibi yaklaşımlar, vahiy bilgi ilişkisi konuları, ateizm ve çeşitli formları (pozitivizm, materyalizm, mantıksal pozitivizm), Tanrı'nın varlığının delilleri (ontolojik delil, imkan delili, yaratma delili, teleolojik delil, ahlak delili vb.), Tanrı hakkında anlamlı bir şekilde konuşulup konuşulamayacağı veya Tanrı hakkındaki önermelerin epistemik değeri gibi din diline dair yaklaşımlar, dini çoğulculuğun imkanı sorusuna yönelik teoriler (dışlayıcılık, kapsayıcılık, çoğulculuk), dini tecrübe, din-bilim ilişkisi, din felsefesinin epistemoloji ile doğrudan veya dolaylı olarak ilişkili olan problemleridir (Reçber, 2013; Aydın, 1994).

7.3. Din Felsefesi ve Ahlak

Ahlaki doğruların tabiatı yani zorunlu olup olmadıkları ve zorunlu iseler bu zorunluluğun kaynağının ne olduğu gibi konular, din felsefesinde Tanrı-ahlak ilişkisi başlığı altında tartışılan konulardır. Bu soruların bir kısmı metafiziksel meselelerle de alakalı iken, ahlaki doğrulara erişimimizin vahiy yoluyla mı yoksa yalnızca akıl yoluyla mı olduğu sorusunun epistemik bir boyutu vardır. Yine bir Tanrı'nın varlığı kabul edilmeksizin ahlakın temellendirilip temellendirilemeyeceği, ahlaki doğruların Tanrı'nın varlığı için bir delil oluşturup oluşturmadığı gibi meseleler de din felsefesi ve ahlak felsefesinin ortak konuları arasındadır (Reçber, 2013; Aydın, 1994).

7.4. Din Felsefesi ve Diğer İlahiyat İlimleri

Din felsefesi, din fenomenini tarihsel, sosyolojik ve psikolojik açıdan ele alan din psikolojisi, din sosyolojisi ve dinler tarihinin verilerinden yararlanır, bu verileri özellikle aposteriori gerekçelendirme söz konusu olduğunda kullanır. Bahsi geçen disiplinlerle birlikte din felsefesi, ülkemizde din bilimleri çatısı altında yer almaktadır. Ancak dinler tarihi ve din sosyolojisi, din olgusunu daha ziyade deskriptif bir şekilde ve normatif bir değerlendirme yapmaksızın araştırma konusu yaparken, din psikolojisi en genel anlamda dinin ve dini yaşantının insan psikolojisi üzerindeki etkilerini çeşitli açılardan incelese de dini

inançların kendilerini değerlendirme konusu yapmaz, onları doğruluk-yanlışlık açısından değerlendirmez. Din felsefesi ise bu disiplinlerden elde ettiği verileri doğruluk-yanlışlık, tutarlılık-çelişiklik açısından rasyonel bir değerlendirmeye tabi tutmaktadır. Yine ilgili verilerin herhangi bir dini-felsefi iddiayı gerekçelendirmede veya çürütmekte kullanıp kullanamayacağı veya ne şekilde kullanılacağı soruları, söz konusu dini ve felsefi iddialar gibi felsefi bir irdeleme ve yöntemin konusudur. Benzer şekilde, bir kimse din felsefesi yaparken, herhangi bir dine özel kaynaklardan ve ilimlerden yararlanabilir; mesela monoteistik bir Tanrı tasavvuru savunan bir din felsefecisi Kuran'daki Tanrı tasavvurunu da felsefi sezgi ve delilleri destekleyen ek bir delil olarak sunabilir. Ancak din felsefesi, bu dini delillerin kendisini de akli-felsefi irdelemeye ve dini gerekçelendirmeden bağımsız bir şekilde doğruluğunu veya tutarlılığını göstermeksizin kullanamaz. Bu nokta bizi, ilahiyat ilimleri arasında din felsefesine en yakın olan *kelâm* disiplini ile din felsefesi arasındaki farka taşımaktadır. Konuları itibarıyla ele alındığında *kelâm*, din felsefesi ile neredeyse aynı konuları ele almaktadır ve rasyonel analiz, delilci bir metot kullanmaları bakımından da bu iki bilim dalı benzerdir. Ancak *kelâm* ile din felsefesini prensipte ayıran en önemli hususlardan biri, *kelâm*'ın belirli bir dinin, İslam'ın temel ilke ve esaslarını baştan veri olarak kabul etmesi ve böylece verili dini metinleri akli bir soruşturmaya tabi tutmaksızın delil olarak kullanabilmesidir. Yine *kelâm* veya onun Batı dünyasındaki muadili olan rasyonel teoloji geleneği, belirli bir dinin ilke ve öğretilerini esas alarak söz konusu dinin tutarlılığını ve doğruluğunu rasyonel bir şekilde kanıtlamaya çalışırken, din felsefesi herhangi bir dinin öğreti ve inanç esaslarına dayanmaz ve bunları rasyonel bir şekilde açıklama-delillendirmesavunma çabasına girmez. Fakat pek çok araştırmacının dikkat çektiği gibi (Reçber, 2013; Topaloğlu, 2018) prensipte bu tür ayrımlar yapılsa da pratikte durum farklı olabilir. Mesela Hristiyanlığın dogmalarını felsefi-akli bir yolla temellendirmeye çalışan çok sayıda din felsefecisi vardır. Yine *kelâm* geleneğinin özellikle Gazâlî ile başlayan geç dönemine baktığımızda, nakle dayalı doğruluk iddialarını nakilden bağımsız akli temelde kanıtlama yönteminin yaygın bir şekilde kullanıldığını görüyoruz. Öyle ki felsefi *kelâm* veya felsefi teoloji tabirleri Batı'da zaman zaman din felsefesine karşılık gelecek şekilde kullanılmaktadır. Bu da özellikle *kelâm* ile din felsefesi arasında pratikte konu ve yöntemle dayalı kesin ve net ayrımların konulamayacağını gösterebilir.⁸ Din felsefesinin ilişkili olduğu bir diğer alan İslam Felsefesidir. Kindî (ö. 866/ H. 252), Fârâbî, İbn Sînâ, İbn Rüşd (ö. 1198/H. 595), Gazâlî (ö. 1111/ H. 505) gibi İslam düşünce geleneğinde felsefe üreten filozofların yaşadıkları dönemi, ilişkili oldukları felsefi-düşünsel gelenekleri dikkate alarak tarihsel açıdan inceleyen bu bilim dalı, daha ziyade problem odaklı ve sistematik bir disiplin olan din felsefesine veri sağlamaktadır ve bahsi geçen filozofların metinlerinin doğru anlaşılmasında ve metinleri yorumlarken anakronik bir hataya düşmeyi engellemede önemli bir işleve sahiptir.

8. Din Felsefesinin Temel Kaynakları ve Kurucu İsimler

Din felsefesi, tarihçe kısmında da bahsettiğimiz üzere, konuları itibarıyla felsefe tarihi ve hatta din fenomeninin tarihi kadar eskidir demek yanlış olmayacaktır. Dinin ve felsefenin varlık, bilgi ve değer konusunda bazen birbiri ile çatışan bazen örtüşen iddiaları olsa da en temelde cevap aradıkları soruların önemli ölçüde ortak olduğu açıktır. Bu sebeple, dini

⁸ İki bilim arasındaki farklara ve bu farklılıkların önemine vurgu yapan bir çalışma için bk. Erdem, 2016.

düşüncenin en erken formlarından itibaren dinin cevap ürettiği sorular ve hatta din kavramının kendisi hakkında da sorular sorulmaya başlanmış ve yine Antik çağdan itibaren pek çok filozof, din felsefesinin temel meseleleri olan Tanrı'nın varlığı, sıfatları, bir Tanrı varsa alem ile ilişkisinin mahiyetinin ne olduğu, ölümden sonra bir yaşamın olup olmadığı gibi sorular üzerinde durmuştur. Böylece, Antik çağda Platon, Aristoteles gibi filozofların yazdığı eserler hala din felsefesinin problem alanlarında yoğun bir şekilde kullanılan eserler olduğu gibi, Kindî, Fârâbî, İbn Sînâ, İbn Rüşd, Gazâlî gibi Müslüman filozof ve kelâmcıların eserleri de din felsefesi alanının temel kaynaklarından sayılmaktadır. Söz gelimi Aristoteles'in *Metafizik* adlı eserinde Tanrı'nın varlığını kanıtlamak için öne sürdüğü hareket delili, din felsefesi literatüründe kozmolojik deliller ailesine ait bir delil olarak sınıflandırılmaktadır ve bu delille ilgili çalışmalar yapılmaya devam etmektedir. Platon'un ruhun ölümsüzlüğünü savunduğu *Phaidon* adlı diyalogu, kişisel özdeşlik, ölümden sonraki yaşamın mahiyeti gibi konular tartışıldığında başvurulacak bir kaynak olmaya devam etmektedir. Müslüman filozof ve kelâmcıların Tanrı'nın varlığı ve sıfatları, Tanrı alem ilişkisi gibi konularda yazdıkları felsefi-kelâmi eserler, din felsefesinin ilgili problemleri tartışılırken başvurulabilecek en önemli kaynaklardır. Yine Orta Çağ'da Anselm (1033-1109), Aquinas, John Duns Scotus (1266-1308) gibi Hristiyan teolog-filozofların temel eserleri din felsefesinin temel kaynakları arasında sayabiliriz. Benzer şekilde, bu isimlerden her biri modern dönemde felsefenin müstakil bir alana dönüşen "din felsefesi" disiplininin "kurucu isimleri" arasında yer almasalar da aslında alana yaptıkları katkılar, bıraktıkları eserler ve bu eserlerin din felsefesi literatüründeki etkinliği dikkate alındığında din felsefesinin kurucu isimleri olarak da görülebilirler. Her bir filozofun bıraktığı eser ve katkıların, din felsefesinin bugünkü halini almasında kurucu/oluşturucu rolünün olduğu söylenebilir. Aydınlanma çağını da kapsayan erken modern döneme gelindiğinde, doğrudan veya dolaylı olarak din felsefesi kapsamına giren konular hakkında yazan filozoflardan bazıları şunlardır (Taliaferro, 2023): René Descartes (1596-1650), Thomas Hobbes (1588-1679), Anne Conway (1631-1679), Spinoza, Margaret Cavendish (1623-1673), Leibniz, Samuel L. Clarke (1675-1729), Thomas Reid (1710-1796), John Locke (1632-1704), George Berkeley (1685-1753), Hume, Kant ve Hegel. Saydığımız bu filozofların çalışmalarına bakmaksızın din felsefesinin pek çok problemini tartışmak mümkün olmadığı gibi, söz konusu filozofların din ve dini inanca dair görüşlerine bakmaksızın genel felsefi sistemlerini anlamak oldukça zordur. Yine kıta felsefesi geleneğinde, modern manada din felsefecisi olarak adlandırılmayacak pek çok isim, din felsefesi problemleri ile alakalı önemli teori ve görüşler öne sürmüşlerdir. Bunlardan bazıları şunlardır (Taliaferro, 2023): Heidegger, Sartre, Simone de Beauvoir (1908-1986), Albert Camus (1913-1960), Gabriel Marcel (1889-1973), Franz Rosenzweig (1886-1929), Martin Buber (1878-1956), Emmanuel Levinas (1906-1995), Simone Weil (1909-1943) ve yakın dönemden Jacques Derrida (1930-2004), Foucault ve Luce Irigaray (1930-).

1950'li yıllardan itibaren ise doğrudan "din felsefesi" terkinin kullanan ve alanın herhangi spesifik problemine odaklanmak yerine, bugün bir din felsefesi kitabını elimize aldığımızda gördüğümüz meseleleri derleyen çeşitli giriş kitapları, antolojiler, derlemeler ve seçme metinlerden oluşan kitaplar yazılmaya/yayınlanmaya başlanmıştır ve hala

yayınlanmaya devam etmektedir.⁹ Plantinga, Alston, Brian Davies (1951), Charles Hartshorne (1897-2000), Stump, Paul Helm (1940), Swinburne, Hick, çağdaş literatürde özellikle analitik din felsefesi geleneğine katkı yapan önemli isimlerden yalnızca birkaçıdır. Oxford Üniversitesi Yayınları, 2009 yılında yüzden fazla din felsefecisinin katkısı ile *Batı'da Din Felsefesi Tarihini* (*The History of Western Philosophy of Religion*, (Oppy - Trakakis, 2009)) beş cilt olarak yayınlamış, 2021 yılında ise iki yüz elliden fazla din felsefecisinin katkısı ile *Din Felsefesi Ansiklopedisi* (*Encyclopedia of Philosophy of Religion* (Taliaferro - Goetz, 2021)) Wiley Blacwell tarafından yayınlanmıştır. İlgili kaynaklar, din felsefesi alanına katkı yapan isim ve eserleri merak edenler için yönlendirici kaynaklar olduğu gibi, din felsefesi alanındaki canlılığa ve alana olan ilginin yoğunluğuna dikkat çekmesi bakımından önemlidir (Taliaferro, 2023). Bu önemli kaynaklara ilaveten Türkçe'ye çevrilmiş bazı önemli din felsefesine giriş kaynakları ve yine Türkçe din felsefesi literatüründeki önemli eserlerden bir kısmı tavsiye eserler kısmında yer almaktadır.

9. Din Felsefesi Anabilim Dalında Lisansüstü Eğitim

Din felsefesi alanında lisansüstü eğitim iki şekilde alınabilir. Ülkemizde din felsefesi alanının doğrudan bir anabilim dalı olarak veya felsefe ve din bilimleri bölümü bünyesinde bir bilim dalı olarak kabul edildiği fakülteler ilahiyat fakülteleri ve İslami ilimler fakülteleridir. Dolayısıyla, din felsefesi alanında lisansüstü (yüksek lisans ve doktora) programları, alandaki öğretim üyesi sayısına bağlı olarak bazı ilahiyat/İslami ilimler fakültelerinde veya bu fakültelerdeki lisansüstü eğitimleri bünyesinde barındıran Sosyal Bilimler Enstitülerinde müstakil bir anabilim dalı şeklinde, bazılarında bilim dalı şeklinde yürütülmektedir. Her fakülte veya enstitünün ilgili programlara başvuru ve mezuniyet koşulları değişmektedir. Bu sebeple, lisansüstü eğitim almak isteyen aday, başvurmak istediği fakülte ve enstitünün başvuru ve mezuniyet koşullarını incelemelidir. Bununla birlikte, ülkemizdeki lisans ve lisansüstü eğitimin bağlı olduğu Yükseköğretim Kurulu (YÖK)'nun bu programlar için belirlediği asgari koşulların sağlanması elzemdir. Buna göre, (tezli) yüksek lisans ve doktora programları, ders ve tez dönemi olmak üzere iki dönemden oluşur. Tezli yüksek lisans programları bir yılı ders dönemi olmak üzere en fazla üç yılda tamamlanmalıdır. Ders dönemini tamamlayan öğrencinin, (normal şartlarda) iki yıl içerisinde tezini tamamlayarak biri tez danışmanı olmak üzere üç jüri üyesi önünde sözlü olarak başarıyla savunması gerekir. Doktora programlarında ise aday, ders dönemini tamamladıktan sonra adayın, tez yazım aşamasına geçip geçemeyeceğini belirleyen doktora yeterlilik sınavını başarıyla vermesi ve daha sonra tez önerisini sunması gerekir. Doktora tez önerisi oluşturulan tez izleme komitesi tarafından kabul edilen aday, tez yazım aşamasına geçer. Her altı ayda bir kaydettiği ilerlemeyi tez izleme komitesine raporlayan aday, ders ve yeterlilik dönemi dışında en geç sekiz yarı-dönem, yani dört yılda tezini başarıyla savunmalıdır. Doktora programları, ders ve tez dönemi toplam altı yılda tamamlanmalıdır.

İlahiyat ve İslami ilimler fakülteleri dışında, Felsefe bölümlerinde de din felsefesi ile alakalı konularda lisansüstü eğitim almak mümkündür. Bu fakültelerde din felsefesi

⁹ 1955-2005 yılları arasında yapılan çalışmaları alanlarına göre derleyen bir bibliyografi çalışması için Bk. (Sanders - De Ridder, 2007); ülkemizdeki din felsefesi literatürünü değerlendiren bir çalışma için bk. Acar - Yüce, 2011; İnan, 2022.

doğrudan bir bilim veya anabilim dalı olarak yer almasa da adaylar, din felsefesinin problemleri hakkında sistematik felsefe disiplini adı altında yüksek lisans ve doktora eğitimi alabilirler.

Öğrencilerin herhangi bir alanda lisansüstü eğitim alabilmeleri için lisans bitirme başarı ortalamalarının ve Akademik Personel ve Lisansüstü Eğitimi Giriş Sınavı (ALES)'nden aldıkları puanın başvuracakları fakülte veya enstitünün talep ettiği asgari başvuru puan limitini karşılaması gerekir. Bunun yanında doktora programlarının tamamı, yüksek lisans programlarının ise bir kısmı, YÖK tarafından geçerli kabul edilen yabancı dil sınav puanını ya zorunlu başvuru koşulu olarak veya başvuruların değerlendirilmesinde avantaj sağlayıcı koşul olarak sunmaktadırlar. Bu sebeple, din felsefesi alanında lisansüstü eğitim almak isteyen öğrencilerin, başvurmak istedikleri fakülte/enstitülerin başvuru koşullarını kontrol ederek, Ales, yabancı dil sınavı puanlarını ve not ortalamalarını mümkün olduğunca yüksek tutmaları, ilgili programlara kabul edilebilmeleri için önemlidir.

10. Din Felsefesi Anabilim Dalında Yayın Yapan Dergiler

Daha önce ifade edildiği üzere din felsefesi, felsefenin metafizik, epistemoloji, ahlak, dil felsefesi, bilim felsefesi gibi felsefenin hemen her alt disiplini ile ilişkilendirilebilecek konuları ele almakta veya yukarıda sayılanlar dahil birçok felsefi veya teolojik alt disiplinde belirli ölçüde vukufiyeti gerektiren problemleri konu edinmektedir. Bu sebeple hem Batı dünyasında hem ülkemizde, genel olarak felsefe alanında ve yine teoloji alanında yayınlanan hemen her dergide, din felsefesi ile alakalı yayınlara rastlamak mümkündür. Yine ülkemizde ilahiyat fakülteleri tarafından yayınlanan dergilerde ve genel felsefe ve teoloji alanında yayın yapan dergilerde din felsefesinin kapsamına girebilecek çok sayıda makale yayınlanmaktadır.

10.1. Türkiye’de Din Felsefesi Alanında Yayın Yapan Dergiler

İlahiyat Fakülteleri tarafından yayınlanan ve din felsefesi içerikli makalelere yer veren, uluslararası önemli bazı indekslerde taranan dergilerden bazıları şunlardır:

Cumhuriyet İlahiyat Dergisi, 1996 yılından bu yana yayınlanan dergi yılda iki sayı çıkarmaktadır ve TR Dizin, ESCI, Index Islamicus, Scopus ve Doaj gibi indexlerde yer almaktadır.¹⁰

Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ulakbim TR Dizin, Scopus, Atla Religion, Index Copernicus, Doaj gibi indekslerce taranan dergi yayın hayatına 1952 yılında başlamıştır ve yılda iki sayı olarak yayınlanmaktadır.¹¹

Hitit İlahiyat Dergisi, yılda iki sayı çıkaran dergi yayın hayatına yılında başlamıştır ve ESCI, TR Dizin, Scopus, Doaj gibi indekslerde taranmaktadır.¹²

İlahiyat Studies, 2010 yılında yayın hayatına başlayan dergi yılda iki sayı yayınlamakta ve ESCI, Scopus, TR Dizin tarafından taranmaktadır.¹³

¹⁰ Daha fazla bilgi için Bk. <http://cuid.cumhuriyet.edu.tr/tr/>

¹¹ Daha fazla bilgi için Bk. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/auifd>

¹² Daha fazla bilgi için Bk. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/hid>

¹³ Daha fazla bilgi için Bk. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/is>

Darulfunun İlahiyat, yayın hayatına 1925 yılında başlayan dergi yılda iki sayı yayınlamakta ve Scopus, TR Dizin, Index Islamicus, Doaj ve Ebsco gibi indekslerce taranmaktadır.¹⁴

Yine genel felsefe veya İslam felsefesi alanında yayın yapan *Felsefe Dünyası*, *Beytulhikme* gibi dergilerde de din felsefesi alanında pek çok makale yayınlanmaktadır.

Felsefe Dünyası, yayın hayatına 1990 yılında başlamıştır ve yılda iki sayı çıkarmaktadır. Dergi, TR Dizin ve Philosopher's Index tarafından taranmaktadır.¹⁵

Beytulhikme dergisi, yılda dört sayı yayınlamakta ve ESCI, Index Islamicus, Philosopher's Index ve PhilPapers tarafından taranmaktadır.¹⁶

10.2. Türkiye Dışında Din Felsefesi Alanında Yayın Yapan Dergiler

Türkiye dışında da genel felsefe alanında yayın yapan ve alanın en prestijli dergilerinden olan *The Monist*, *Noûs*, *Mind*, *Philosophers' Imprint* gibi dergilerinde din felsefesi makalelerine yer verilmektedir. Bunun yanında, özellikle din felsefesi alanına hasredilmiş bazı önemli dergilerden bahsedilebilir:

International Journal for Philosophy of Religion: 1970 yılında yayın hayatına başlayan dergi yılda dört sayı yayınlamaktadır. AHCI, Scopus, SCImago gibi indekslerce taranan dergi Q1 kategorisindedir.¹⁷

Religious Studies, Yılda dört sayı olarak yayınlanan dergi AHCI, British Humanities Index, Philosopher's Index gibi indekslerce taranmaktadır ve Q1 kategorisindedir. Dergi yayın hayatına 1966 yılında başlamıştır.¹⁸

Faith and Philosophy, yayın hayatına 1984'te başlamıştır ve yılda dört sayı yayınlamaktadır. ESCI, Scopus gibi indekslerde taranan dergi Q1 kategorisindedir.¹⁹

European Journal for Philosophy of Religion, AHCI, Philosopher's Index, Index Theologicus gibi indekslerde taranan dergi yılda dört sayı yayınlamaktadır. Yayın hayatına 2009 yılında başlamıştır.²⁰

Sophia, 1962 yılından bu yana yayın yapan dergi yılda üç sayı çıkarmaktadır. AHCI, Scopus, SCImago gibi indekslerce taranan dergi Q1 kategorisindedir.²¹

Open Theology, ESCI, Scopus, Doaj gibi indeksler tarafından taranan dergi yayın hayatına 2015 yılında başlamıştır ve yılda bir sayı çıkarmaktadır.²²

TheoLogica: Scopus, Index Theologicus, Doaj gibi indekslerde taranan dergi 2017 yılında yayın hayatına başlamıştır ve yılda iki sayı çıkarmaktadır.²³

¹⁴ Daha fazla bilgi için Bk. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/darulfunun>

¹⁵ Daha fazla bilgi için Bk. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/felsefedunyasi>

¹⁶ Daha fazla bilgi için Bk. <https://beytulhikme.org>

¹⁷ Daha fazla bilgi için Bk. <https://www.springer.com/journal/11153>

¹⁸ Daha fazla bilgi için bk. <https://www.cambridge.org/core/journals/religious-studies>

¹⁹ Daha fazla bilgi için Bk. <https://place.asburyseminary.edu/faithandphilosophy/>

²⁰ Daha fazla bilgi için Bk. <https://www.philosophy-of-religion.eu/index.php/ejpr>

²¹ Daha fazla bilgi için Bk. <https://www.springer.com/journal/11841>

²² Daha fazla bilgi için Bk. <https://www.degruyter.com/journal/key/opth/html>

²³ Daha fazla bilgi için bk. <https://ojs.uclouvain.be/index.php/theologica/about>

11. Türkiye Dışında Din Felsefesi

Resim 1. Din Felsefesi Alanında Yayın Yapan Dergilerden Bir Görünüm

Din Felsefesi hem kıta Avrupa'sında hem de özellikle İngiltere ve Amerika'nın temsil ettiği Anglo-Sakson felsefe geleneğinde hayli rağbet gören bir alan olmakla birlikte, ülkemizde olduğu gibi müstakil bir anabilim dalı olarak yapılandırıldığını söylemek zordur. Hem teoloji ve felsefe bölümlerinde hem de dini çalışmalar (*religious studies*) veya ilahiyat (*divinity*) bölümlerinde din felsefesinin kapsamına girebilecek konuların, bu konulara ilgi duyan ve her iki alanda da yeterli altyapısı olan araştırmacılar tarafından çalışıldığını söyleyebiliriz. Söz gelimi, din felsefesinin temel konularından olan Tanrı'nın varlığına dair argümanlar, Oxford Üniversitesi Felsefe Bölümünde veya Dini Çalışmalar veya Teoloji Bölümlerinde ilgili konuda uzmanlaşmış hocalarla çalışılabilir. İlgili bölümlerin web sitelerine bakıldığında, bu konu ve alan çeşitliğini görmek mümkündür. Bununla birlikte, Avrupa'da din felsefesi çalışmalarının ağırlıklı olarak teoloji bölümlerinde, Amerika'da ise ağırlıklı olarak felsefe bölümlerinde çalışılmaktadır. Din Felsefesi alanında müstakil bir bölümlenme olmasa da İngiltere'de Birmingham Üniversitesi, King's College London, Oxford Üniversitesi; Amerika'da St. Louis Üniversitesi, Notre Dame Üniversitesi, Rutgers Üniversitesi gibi üniversitelerin güçlü bir din felsefesi geleneğine sahip oldukları söylenebilir. Bu üniversitelerden birkaçı, aşağıda ekleyeceklerimizle birlikte felsefe bölümleri bünyesinde Din Felsefesi üzerine araştırma merkezleri bulundurmaktadır. Din felsefesi araştırmalarına hasredilmiş merkezleri bulunan üniversitelerden bazıları şunlardır:

The Birmingham Center for Philosophy of Religion: Bu merkez, ilk olarak 2011 yılında Jonh Hick Din Felsefesi Merkezi (*The John Hick Center for Philosophy of Religion*) adıyla kurulmuştur. Felsefe, Teoloji ve Din Fakültesi kapsamında faaliyet göstermektedir. Çağdaş din felsefesinde dini çoğulculuğun önde gelen savunucularından olan John Hick'in mirasını devralan merkez, din felsefesi alanına yapılan katkıları genişletmek-çeşitlendirmek gibi bir misyon üstlenmiştir. Merkez hem Hristiyanlık dışındaki monoteist dinlerin hem de monoteist olmayan dini geleneklerin, teizme alternatif Tanrı anlayışlarının din felsefesi tartışmalarına olan katkısını teşvik etmek amacıyla çeşitli akademik etkinlikler düzenlemektedir. Bunun dışında, söz konusu merkez doktora ve doktora sonrası

araştırmacılara burs sağlamakta, din felsefesi ile alakalı konferans serileri düzenlemektedir. Merkezin faaliyetlerine dair detaylı bilgiler web sitelerinde bulunabilir.²⁴

The Center for Philosophy of Religion at Notre Dame University: 1976 yılında kurulan bu araştırma merkezi alanın önde gelen isimlerinden Alvin Plantinga'nın liderliğini yaptığı dönemde din felsefesi alanında önemli çalışmalar yapan kuruluşlardan biri olmuştur. Felsefe bölümü altında faaliyetlerini yürüten merkez halen, yıllık konferanslar, haftalık okuma grupları organize etmekte, her yıl din felsefesi ve din felsefesi konularını disiplinlerarası bir şekilde ele alan araştırmacılara prestijli burslar sağlamaktadır.²⁵

Rutgers Center for Philosophy of Religion: Kuruluş amacı dinin teorik ve pratik boyutları hakkında oluşan felsefi ve teolojik sorunları irdelemek olarak ifade edilen bu merkez, lisansüstüne yönelik seminerler ve okuma grupları düzenlemekte, doktora sonrası çalışmalara yönelik burslar sağlamakta ve felsefenin çeşitli alanlarında makale yarışmaları düzenleyen Marc Sanders Foundation'ın bir etkinliği olan Sanders Lecture serisine ev sahipliği yapmaktadır. Bu seri, her yıl din felsefesinde önde gelen araştırmacılardan birinin yine alanın temel araştırma alanlarında verdikleri derslerden oluşmaktadır.²⁶

Yukarıda sayılanlara ek olarak, Nottingham Üniversitesi (İngiltere),²⁷ Roehampton Üniversitesi (İngiltere),²⁸ Baylor Üniversitesi (A.B.D.),²⁹ Princeton Üniversitesi (A.B.D.),³⁰ Hope Üniversitesi (İngiltere)³¹ din felsefesi ve alakalı olduğu disiplinler üzerine merkezleri bulunan üniversitelerdendir. Bunlardan sonuncusu, Kıta Avrupası Din Felsefesi geleneğine odaklanması bakımından önemlidir.

Bunların yanında, Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde ve Amerika'da Din Felsefesi toplulukları mevcuttur ve bu topluluklar da din felsefesi alanında konferanslar, makale yarışmaları vb. çeşitli akademik etkinlikler düzenlemektedirler. İskandinav Din Felsefesi Topluluğu/Nordic Society for Philosophy of Religion³²; çeşitli Avrupa ülkelerinin bir araya gelerek oluşturduğu Avrupa Din Felsefesi Topluluğu/European Society for Philosophy of Religion³³; Amerikan Din Felsefesi Topluluğu/ The Society for Philosophy of Religion³⁴; İngiliz Din Felsefesi Topluluğu/The British Society for Philosophy of Religion³⁵; İran merkezli İslam Kültür ve Düşünce Geleneği Araştırmaları Enstitüsü³⁶ ve İran Din Felsefesi Derneği/Iran Association for Philosophy of Religion³⁷ vb. pek çok kuruluştan bahsedilebilir.³⁸

²⁴ Bk. <https://www.birmingham.ac.uk/research/philosophyofreligion/index.aspx>

²⁵ Bk. <https://philreligion.nd.edu>

²⁶ Bk. (<https://philosophy.rutgers.edu/rcpr/home>)

²⁷ Bk. <https://www.nottingham.ac.uk/humanities/departments/theology-and-religious-studies/research/research-projects/centre-of-theology-and-philosophy.aspx>

²⁸ Bk. <https://www.roehampton.ac.uk/research-centres/centre-for-practical-philosophy-theology-and-religion/>

²⁹ Bk. <https://bccp.baylorisr.org>

³⁰ Bk. <https://www.ppprinceton.org>

³¹ Bk. <https://www.hope.ac.uk/research/researchcentres/associationforcontinentalphilosophyofreligion/>

³² Bk. <https://www.tf.uio.no/english/research/networks/nspr/>

³³ Bk. <https://philosophy-of-religion.org>

³⁴ Bk. <https://www.societyphilosophyreligion.org/#>

³⁵ Bk. <http://www.thebspr.org>

³⁶ Bk. <http://en.iict.ac.ir>

³⁷ Bk. https://en.philor.org/?page_id=21

³⁸ Bu kuruluşları listeleyen bir kaynak için Bk. https://philosophyofreligion.org/?page_id=73

Görölüğü üzere, din felsefesine yönelik hem Avrupa hem Amerika'da canlı bir ilgi söz konusudur ve bunun bir neticesi olarak üniversitelerin yanında onlarla bağlantılı bir şekilde faaliyet gösteren çok sayıda akademik kuruluş, araştırma enstitüleri ve topluluklar din felsefesi çalışmalarını desteklemekte ve teşvik etmektedir.

Hatırlayalım

- Din felsefesi en genel anlamda din fenomeninin kendisini ve din ile alakalı çeşitli temel kavram ve öğretileri felsefi inceleme ve değerlendirmeye tabi tutan bir disiplindir.
- Din felsefesi, dinlere ve dini dünya görüşlerine dair genel meselelerin yanında, müstakil olarak belirli bir dine ait problemleri konu edinebilir.
- Ele aldığı veya ilgili olduğu problemlerin felsefe tarihinin başlangıcından yana tartışılması sebebiyle din felsefesine bir başlangıç tarihi belirlemek güçtür.
- “Din felsefesi” tabirini bugün anladığımız şekliyle, bizatihi dinin felsefi bir incelemeye konu yapılmasını gerektiğini ifade ederek kullanan kişi ise Alman filozof Hegel'dir.
- Din felsefesi tabirinin ülkemizde belirgin bir şekilde kullanımının II. Meşrutiyet (1908) yıllarına kadar uzandığı söylenebilir.
- Din felsefesi, felsefenin bir alt disiplini olduğu için genel anlamda felsefi incelemenin temel kurallarını ve yöntemini benimsemek durumundadır.
- Analitik din felsefesi geleneği de din felsefesi problemlerini ele alırken argümantatif açıklık ve kavramsal çözümlemeyi öne çıkarır, doğruluk iddialarını ifade eden önermeleri ve bunları oluşturan kavram ve terimleri analiz eder. Böylece tüm dini doğruluk iddiaları, mantıksal formdaki argümanlarla gerekçelendirilir veya çürütülür.
- Analitik geleneğin formel mantığın kurallarına sıkı sıkıya bağlı ve çözümlemeci yöntemi yerine, kıta felsefesinde edebi metinlere daha yakın bir formda düşünme ve yazma tarzının olduğu söylenebilir.
- Kıta geleneği politik ve kültürel meselelerle, bir anlamda insan tecrübesinin çeşitli formları ile daha fazla ilgilidir. Kıta geleneği, felsefi meselelerin ve felsefe yapma biçiminin tarihsel kökenleri ve tarih ve kültürle olan ilişkisini, felsefeden bağımsız görmez ve bunları felsefi düşünce üretmenin vazgeçilmez bir parçası olarak görür.
- Kıta din felsefesi geleneği, dini doğruluk iddialarını mantıksal olarak analiz etmek ya da bu iddiaların doğru olup olmadıkları sorusuna odaklanmak yerine dinin ve Tanrı, ahiret, ölüm gibi dini kavramların insan tecrübesindeki karşılığına odaklanır, bu kavramların insan tecrübesinde ve yaşadığı dünyayı anlamlandırmasında oynadığı rol ile ilgilenerek fenomenolojik bir yöntemi benimser.
- Genel epistemolojinin veya metafiziğin konusu olan pek çok problem, dinle ilişkili oldukları ölçüde din felsefesinin konusu olurlar.
- Din felsefesi, din fenomenini tarihsel, sosyolojik ve psikolojik açıdan ele alan *din psikolojisi*, *din sosyolojisi* ve *dinler tarihinin* verilerinden yararlanır, bu disiplinlerden elde ettiği verileri doğruluk-yanlışlık, tutarlılık-çelişiklik açısından rasyonel bir değerlendirmeye tabi tutmaktadır.

- Kelâm ile din felsefesini prensipte ayıran en önemli hususlardan biri, kelâmın belirli bir dinin, İslâm'ın temel ilke ve esaslarını baştan veri olarak kabul etmesi ve böylece verili dini metinleri akli bir soruşturmaya tabi tutmaksızın delil olarak kullanabilmesidir.
- İslâm Felsefesi anabilim dalı, daha ziyade problem odaklı ve sistematik bir disiplin olan din felsefesine veri sağlamaktadır ve İslâm filozoflarının metinlerinin doğru anlaşılmasında ve metinleri yorumlarken anakronik bir hataya düşmeyi engellemede önemli bir işleve sahiptir.
- Din felsefesi, din konusundaki anlayışımızı derinleştirmede, inançlarımızın rasyonel bir zemini olup olmadığını tespit etmede, din ve dini kavramlar hakkında sistematik ve tutarlı bir şekilde düşünmeyi öğrenmede önemli bir işleve sahiptir.
- Gerek analitik gerek kıta din felsefesi gelenekleri neden bir Tanrı'ya inanması gerektiğini/inandığını merak eden, inançlarını ciddiye alan her insana bu hususlar hakkında sistematik bir şekilde düşünme fırsatı sunmaktadır.

Tavsiye Edilen Kaynaklar

Mehmet Bayraktar, *Din Felsefesine Giriş*. Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2018.

Michael Peterson vd., *Akıl ve İnanç*. Çev. Rahim Acar. İstanbul: Küre Yayınları, 2019.

Michael Peterson vd., *Din Felsefesi Seçme Metinler*. Çev. Rahim Acar vd. İstanbul: Küre Yayınları, 2018.

Mehmet Aydın, *Din Felsefesi*. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2020.

Elizabeth Burns, *Din Felsefesi Nedir?* Çev. Mehmet Ata Az. Ankara: Episteme Yayınları, 2022.

Latif Tokat (ed.). *Din Felsefesi*. Bilay Yayınları. 2018.

Rıfat Atay (ed.). *Din Felsefesi*. İstanbul: Lisans Yayıncılık. 2019.

Recep Alpyağıl (derleyen), *Din Felsefesine Dair Okumalar I*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2017.

Recep Alpyağıl (derleyen), *Din Felsefesine Dair Okumalar II*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2016.

Ferit Uslu, *Felsefi Açından İmanı Temellendirme*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.

Recep Kılıç vd., *Din Felsefesi*. Ankara Üniversitesi Uzaktan Eğitim Yayınları, 2013.

Nebi Mehdiyev, *Dini Epistemolojiye Giriş: Tanrı İnancının Rasyonelliği*. İstanbul: İsam Yayınları, 2008.

Cafer Sadık Yaran, *Kötülük ve Teodise*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2021.

Turan Koç, *Din Dili*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2022.

Rahim Acar vd.(ed.). *Türkiye'de Din Felsefesi*. Ankara: Elis Yayınları, 2019.

Bayram Dalkılıç, *Türkiye'de Din Felsefesine Doğru*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2001.

Kaynakça

Acar, Rahim- Yüce, Fatma. "Din Felsefesi Literatüründe Kuşbakışı Bir Gezinti". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 9/17 (2011), 201-232.

Aydın, Mehmet S. "Din (Felsefesi)". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 9/339-341. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Aydın, Mehmet S. *Din Felsefesi*. İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014.

Aydoğan, Hüseyin. "Din Felsefesi Dersleri". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/34 (2016), 149-153. <https://doi.org/10.17335/sakaifd.290950>

- Bayraktar, Mehmet. *Din Felsefesine Giriş*. Ankara: Eski Yeni Yayıncılık, 2018.
- Chignell, Andrew- Pereboom, Derk. "Natural Theology and Natural Religion". *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. ed. Edward N. Zalta, 2020.
<https://plato.stanford.edu/entries/natural-theology/>
- Clarke, Peter B.- Byrne, Peter. *Religion Defined and Explained*. New York: St. Martin's Press, 1993.
- Collins, James. *The Emergence of Philosophy of Religion*. New Haven, CT: Yale University Press, 1967.
- Dalkılıç, Bayram. "Türkiye'de İlahiyat Fakültelerinde Din Felsefesi". *Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi* 2/1 (2009), 281-292.
- Dalkılıç, Bayram. "Yirminci Yüzyılın İlk Çeyreğinde Türkiye'de Din Felsefesi". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/17 (2004), 63-110.
- Erdem, Engin. *Varlıktan Tanrı'ya: İbn Sînâ'nın Metafizik Delili*. İstanbul: Endülüş Yayıncılık, 2016.
- Fârâbî. *El-Medînetu'l Fâzıla*. çev. Yaşar Aydın. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018.
- Goodchild, Philip. "Continental Philosophy of Religion: An Introduction". *Rethinking Philosophy of Religion: Approaches From Continental Philosophy*. ed. Philip Goodchild. 1-40. New York: Fordham University Press, 2002.
- Hasker, William. "Analytic Philosophy of Religion". *The Oxford Handbook of Philosophy of Religion*. ed. William J. Wainwright. 421-445. New York: Oxford University Press, 2005.
- Hegel, George W. F. *Din Felsefesi Dersleri*. çev. Doğan Naci Kadioğlu. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2018.
- İnan, Rukiye Aysun (ed.). *Felsefe ve Din Bilimlerinde Güncel Akademik Eğilimler (2016-2020)*. Ankara: Sonçağ Akademi ve Kültür Yayınları, 2022.
- Meister, Chad. *Philosophy of Religion*. UK: Palgrave Macmillan, 2014.
- Nagasawa, Yujin- Mohammad Saleh Zarepour (ed.). *Global Dialogues in the Philosophy of Religion: From Religious Experience to the Afterlife*. Oxford: Oxford University Press, Yakında.
- Oppy, Graham- Nick Trakakis (ed.). *The History of Western Philosophy of Religion*. 5 Cilt. Oxford, New York: Oxford University Press, 2009.
- Reçber, Mehmet Sait. "Felsefe ve Din". *Din Felsefesi*. ed. Recep Kılıç. 1-28. Ankara Üniversitesi Uzaktan Eğitim Yayınları, 2013.
- Sanders, Andy F.- De Ridder, Kristof. *Fifty Years of Philosophy of Religion: A Select Bibliography (1955-2005)*. Leiden-Boston: Brill, 2007.
- Taliaferro, Charles. "Philosophy of Religion". *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. ed. Edward N. Zalta- Uri Nodelman, 2023.
<https://plato.stanford.edu/entries/philosophy-religion/>
- Taliaferro, Charles. *Philosophy of Religion: A Beginner's Guide*. Oxford: Oneworld Publications, 2009.
- Taliaferro, Charles- Stewart Goetz (ed.). *Encyclopedia of Philosophy of Religion*. 4 Cilt. Wiley-Blackwell, 2021.
- Tokat, Latif. *Varoluşçu Teoloji*. Ankara: Elis Yayınları, 2013.
- Topaloğlu, Fatih. "Din Felsefesi". *İlahiyat Atlası*. ed. Bayramali Nazıroğlu vd. 59-74. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018.

Trakakis, Nick. *The End of Philosophy of Religion*. London, New York: Continuum, 2008.

Westphal, Merold. "Continental Philosophy of Religion". *The Oxford Handbook of Philosophy of Religion*. 472-493. New York: Oxford University Press, 2005.